

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد / دکتری رشته تاریخ / گرایش ایران اسلامی
داده شناسی و مقوله بندی داده های تاریخ اجتماعی در منابع تاریخی منتخب
دوره اواخر سلجوقی و اوائل مغول

استاد / استادان راهنما :
دکتر شهرام یوسفی فر

استاد / استادان مشاور :
دکتر پروین ترکمنی آذر

پژوهشگر :
مهدی محمدی

تیر ماه ۱۳۹۱

تقدیر و تشکر

براساس روایت مشهور از پیامبر اکرم (ص) مبنی بر تشکر از مخلوق تشکر از خالق است، لذا بدین وسیله در ابتدای امر لازم می‌بینم که از محضر گرامی کلیه اساتید بزرگوار به ویژه استادان گرانقدر جناب آقای دکتر یوسفی فر و خانم دکتر ترکمنی‌آذر که در نوشتن این رساله در کمال صبر و حوصله مشوق و راهنمای اینجانب بودند کمال تشکر و امتنان را داشته و آرزوی توفیقات هرچه بیشتر آن بزرگواران را از درگاه ایزد منان مسئلت نمایم.

شایسته است که علاوه بر اساتید مذکور، از اساتید دوران تحصیل شامل آقایان: آقای دکتر اشراقی، آقای دکتر تکمیل همایون، آقای دکتر نودری، آقای دکتر عالم زاده، آقای دکتر نجفداری، آقای دکتر طیبیان، آقای دکتر زندیه و آقای دکتر خلعتبری نیز کمال تشکر و امتنان را داشته و آرزوی توفیقات و سلامتی تک تک این بزرگواران را از درگاه ایزد منان مسئلت نمایم.

ضمناً از محضر گرامی جناب آقای سید محمد حسین محمدی کارشناس بخش تاریخ اجتماعی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی که با راهنمایی‌های برادرانه و پر حوصله خود مشوق بنده بودند و هم‌چنین از مسئولین و عوامل اجرایی کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و مسئولین کتابخانه مرکز اسناد ملی همدان که با در اختیار گذاشتن منابع مورد نیاز یاری رسان بنده بودند، کمال تشکر و امتنان را داشته و امیدوارم که خداوند به ایشان جزای خیر دهد.

علاوه بر این از خانواده گرامیم که در طول مدت تحصیل و نوشتن این رساله با صبر و حوصله یاری - رسان بنده بودند نیز کمال تشکر را داشته باشم و در پایان امیدوارم که خوانندگان این پروژه ضمن برطرف نمودن نقائص آن با نوشتن مطالب علمی و جامع مکمل مطالب بنده باشند.

تقدیم

به خانواده‌ام که مشوق و یاری رسانم بودند،

و به کلیه کسانی که در راه علم و ارتقاء آن کوشا هستند.

چکیده رساله

تاریخ اجتماعی ایران یعنی شرح حیات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فکری، فرهنگی و... ایرانیان است، که به صورت علمی کمتر مورد توجه محققان و پژوهشگران قرار گرفته است و نویسندگان و صاحب نظران در راه مدون نمودن تاریخ زندگی اکثریت مردم سرزمین ایران عملاً قدم موثری برنداشته‌اند.

علیرغم آن که سرزمین ما از یک سابقه بسیار طولانی برخوردار است با این حال به اوضاع توده‌های اجتماعی و مردم عادی کمتر توجهی صورت گرفته است، البته ناگفته نماند که در دهه‌های اخیر توجه نسبتاً قابل قبولی به مظاهر اجتماعی منابع دردسترس صورت گرفته است، با این حال این امر نیز چنان از موقعیت خوبی برخوردار نیست و لازم است که محققان به این بخش از تاریخ توجه بیشتری نمایند.

برخلاف گذشته در حال حاضر بیشتر مورخان و جامعه‌شناسان، تاریخ را صرفاً عبارت از یک سری حوادث و اتفاقات مجزای از یکدیگر نمی‌دانند، بلکه معتقدند اوضاع اقتصادی و اجتماعی جوامع بشری با هم مرتبط هستند و در هم تاثیرگذار و این ارتباطات متقابل هم هستند. به نظر محققان جدید باید پدیده‌های اجتماعی و حوادث تاریخی را به طور کلی و همه جانبه مورد مطالعه و تحقیق قرار داد و به این معنی توجه نمود که در جهان پیرامون ما، هر پدیده‌ای با پدیده دیگر ارتباط ناگسستنی دارد.

بدون شک هر ایرانی با انصافی، پس از مطالعه در منابع و آثار باقی مانده از ازمنه گذشته، به این اصل مهم نیز دست می‌یابد که، در منابع نگارش یافته علاوه بر دریافت مفاهیم حکومتی، به نکات خاص اجتماعی نیز توجه شده است. این امر در صورت مطالعه پرحوصله اکتساب می‌گردد. نگارنده این سطور با اذعان به این حقیقت که مطالب گردآوری شده تمام مطالب موجود منابع نمی‌باشد، لذا از کلیه کسانی که علاقه به مطالعه منابع دارند را دعوت به رفع نواقص موجود در پژوهش حاضر می‌نماید.

منابع مورد استناد بنده مربوط به دوره‌های تاریخی اواخر سلجوقیان، خوارزمشاهیان، مغولان و اوایل ایلخانان است که طی قرون ۶ و ۷ ه.ق. توسط مؤلفانی نگارش یافته است. این منابع در قالب ۱۰ عنوان و ۲۰ جلد است که ضمن مطالعه تقریباً دقیق، نکات اجتماعی آنها در قالب‌های فرهنگی و اجتماعی، سیاسی، مذهبی، حقوقی و اقتصادی استخراج و سپس مقوله‌بندی و در نهایت مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته شده است.

واژگان کلیدی: زندگی اجتماعی، آداب و رسوم، سنت‌ها، مذاهب و ادیان، وزارت، خلافت، سلطنت، سلجوقیان، ایلخانان.

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات تحقیق

۲	مقدمه
۴	اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق
۴	کاربردهای تحقیق
۴	اهداف تحقیق
۵	روش گردآوری اطلاعات تحقیق
۵	روش مقوله بندی داده های گردآوری شده تحقیق
۶	روش تحلیل داده های جمع آوری شده
۷	مشکلات تحقیق
۷	پیشینه تحقیق
۸	تعریف مفاهیم
۸	سامان تحقیق (شیوه تنظیم فصول)

فصل دوم: معرفی و بررسی منابع

۱۱	۱- طبقات ناصری
۱۲	۲- سیرت جلال الدین منکبرنی
۱۳	۳- تاریخ جهانگشای جوینی
۱۴	۴- جامع التواریخ
۱۶	۵- تاریخ فخری
۱۷	۶- مجمع الانساب
۱۸	۷- تاریخ گزیده
۱۹	۸- تجارب السلف
۲۰	۹- تاریخ بناکتی
۲۱	۱۰- تاریخ حبیب السیر

فصل سوم: مقوله بندی داده های اجتماعی شناسایی شده از منابع

۲۵	۱- مقوله بندی داده های اجتماعی طبقات ناصری
۴۰	۲- مقوله بندی داده های اجتماعی سیرت جلال الدین منکبرنی
۴۴	۳- مقوله بندی داده های اجتماعی تاریخ جهانگشای جوینی
۵۲	۴- مقوله بندی داده های اجتماعی متن جامع التواریخ
۷۰	۵- مقوله بندی داده های اجتماعی تاریخ فخری
۸۰	۶- مقوله بندی داده های اجتماعی مجمع الانساب
۸۸	۷- مقوله بندی داده های اجتماعی تاریخ گزیده

- ۸- مقوله بندی داده‌های اجتماعی تجارب السلف ۱۰۴
- ۹- مقوله بندی داده‌های اجتماعی تاریخ بناکتی ۱۱۴
- ۱۰- مقوله بندی داده‌های اجتماعی تاریخ حبیب السیر ۱۲۶

فصل چهارم: تحلیل و ارزیابی مقوله‌های اجتماعی مستخرج از منابع

- ۱- تحلیل و ارزیابی طبقات ناصری ۱۶۰
- ۲- تحلیل و ارزیابی سیرت جلال‌الدین منکبرنی ۱۷۶
- ۳- تحلیل و ارزیابی تاریخ جهانگشای جوینی ۱۸۴
- ۴- تحلیل و ارزیابی جامع التواریخ ۱۹۸
- ۵- تحلیل و ارزیابی تاریخ فخری ۲۱۰
- ۶- تحلیل و ارزیابی مجمع‌الانساب ۲۱۹
- ۷- تحلیل و ارزیابی تاریخ گزیده ۲۲۸
- ۸- تحلیل و ارزیابی تجارب السلف ۲۴۲
- ۹- تحلیل و ارزیابی تاریخ بناکتی ۲۵۱
- ۱۰- تحلیل و ارزیابی تاریخ حبیب السیر ۲۶۳

فصل پنجم: تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی از منابع منتخب

- تحلیل و ارزیابی کلی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی منابع قرون ۶، ۷، ۸ ه.ق. ۲۸۰
- ۱- تحلیل و ارزیابی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی منابع قرون ۶، ۷، ۸ ه.ق. در وجوه فرهنگی-اجتماعی ۲۸۲
- ۲- تحلیل و ارزیابی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی منابع قرون ۶، ۷، ۸ ه.ق. در وجوه مذهبی ۲۸۴
- ۳- تحلیل و ارزیابی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی منابع قرون ۶، ۷، ۸ ه.ق. در وجوه سیاسی ۲۸۵
- ۴- تحلیل و ارزیابی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی منابع قرون ۶، ۷، ۸ ه.ق. در وجوه اقتصادی ۲۸۷
- ۵- تحلیل و ارزیابی داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی منابع قرون ۶، ۷، ۸ ه.ق. در وجوه حقوقی ۲۸۹
- نتیجه‌گیری ۲۹۰
- فهرست منابع و مآخذ ۲۹۲
- چکیده انگلیسی ۲۹۵

فهرست جداول

۱۶۰	 جدول ۴-۱ فراوانی مقوله‌های مستخرج از طبقات ناصری
۱۶۱	 جدول ۴-۲ فراوانی مقوله‌های مستخرج از طبقات ناصری
۱۶۲	 جدول ۴-۳ فراوانی مقوله‌های مستخرج از طبقات ناصری
۱۷۶	 جدول ۴-۴ فراوانی مقوله‌های مستخرج از سیرت جلال الدین منکبرنی
۱۷۶	 جدول ۴-۵ فراوانی مقوله‌های مستخرج از سیرت جلال الدین منکبرنی
۱۷۷	 جدول ۴-۶ فراوانی مقوله‌های مستخرج از سیرت جلال الدین منکبرنی
۱۸۴	 جدول ۴-۷ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ جهانگشای جوینی
۱۸۵	 جدول ۴-۸ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ جهانگشای جوینی
۱۸۶	 جدول ۴-۹ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ جهانگشای جوینی
۱۹۸	 جدول ۴-۱۰ فراوانی مقوله‌های مستخرج از جامع التواریخ
۱۹۹	 جدول ۴-۱۱ فراوانی مقوله‌های مستخرج از جامع التواریخ
۲۰۰	 جدول ۴-۱۲ فراوانی مقوله‌های مستخرج از جامع التواریخ
۲۱۰	 جدول ۴-۱۳ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ فخری
۲۱۱	 جدول ۴-۱۴ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ فخری
۲۱۱	 جدول ۴-۱۵ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ فخری
۲۱۹	 جدول ۴-۱۶ فراوانی مقوله‌های مستخرج از مجمع الانساب
۲۲۰	 جدول ۴-۱۷ فراوانی مقوله‌های مستخرج از مجمع الانساب
۲۲۱	 جدول ۴-۱۸ فراوانی مقوله‌های مستخرج از مجمع الانساب
۲۲۸	 جدول ۴-۱۹ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ گزیده
۲۲۹	 جدول ۴-۲۰ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ گزیده
۲۳۱	 جدول ۴-۲۱ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ گزیده
۲۴۲	 جدول ۴-۲۲ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تجارب السلف
۲۴۳	 جدول ۴-۲۳ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تجارب السلف
۲۴۴	 جدول ۴-۲۴ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تجارب السلف
۲۵۲	 جدول ۴-۲۵ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ بناکتی
۲۵۳	 جدول ۴-۲۶ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ بناکتی
۲۵۴	 جدول ۴-۲۷ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ بناکتی
۲۶۴	 جدول ۴-۲۸ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ حبیب السیر
۲۶۵	 جدول ۴-۲۹ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ حبیب السیر
۲۶۶	 جدول ۴-۳۰ فراوانی مقوله‌های مستخرج از تاریخ حبیب السیر

فصل اول:

کلیات تحقیق

مقدمه

گرایش تاریخ اجتماعی در مطالعات تاریخی جریانی نوظهور به شمار می‌رود و به طور کلی به مانند واکنشی به سیطره برداشت سیاسی از متون تاریخی می‌باشد. در مطالعات تاریخ اجتماعی موضوعاتی مورد توجه قرار می‌گیرد، که در مطالعات تاریخی جاری، به آن‌ها نمی‌توان پرداخت، زیرا سلطه حاکم بر جامعه (مانند؛ توجه به حوزه حکومت و بازیگران آن، مانند؛ پادشاهان و قهرمانان) مانع از پرداختن به موضوعات مربوط به سطوح پایین جامعه و از جمله گروه‌های فرودست و روال‌های زندگی آنان می‌شود. منظر دید محقق تاریخ اجتماعی ابعاد پنهان حوادث و رخدادها و جلوه‌های متفاوتی از جریان‌ات تاریخ را برای وی آشکار می‌سازد.

در کتب تاریخی معتبرِ برجای مانده از گذشته، مقوله‌های زندگی اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و... ایرانیان کمتر مورد توجه قرار گرفته است و تلاش نویسندگان این آثار به دلایل مختلف بیشتر معطوف به دربار و عوامل مربوط به آن می‌گردید، با این حال با مطالعه دقیق و عمیق بر این منابع عملاً می‌توان به زوایای پنهان تاریخ اجتماعی دست یافت و این امر زمانی محقق می‌گردد که تحقیق کننده این آثار با صبر و حوصله فراوان در این باب بکوشد.

در این پایان‌نامه تلاش در راستای شناسایی داده‌های اجتماعی در منابع منتخب است و این داده‌ها، مقوله‌های بسیاری در زمینه‌های مرتبط با تاریخ اجتماعی ایرانیان را شامل می‌شود. از این مقولات برای نمونه می‌توان از وجوه زندگی اجتماعی فرهنگی نام برد که در درون خود از مراسم و آیین‌هایی چون ازدواج، عزاداری و جشن و سرور را دارا می‌باشد که هر یک، نشان از فرهنگ غنی ساکنان این سرزمین در طول حیات آن است.

اصولی که در آغاز از آن سخن رفت شامل: اقتصادی، مذهبی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و حقوقی هر کدام شامل زیر مجموعه‌هایی است، که آن امور جزئی‌تر نیز جای بسی مطالعه و تحقیق را دارا می‌باشد، چرا که با تفحص در هر امر جزئی، موضوعات، گسترش یافته و قابلیت تجزیه و تحلیل می‌یابند. هم‌چنین، فایده‌ی دیگر این امر آن است که می‌تواند مورد مطالعه در حوزه تحقیقات وسیع دانشجویی نیز قرار بگیرد.

متون تاریخی سده‌های مختلف در ایران، در نشان دادن زندگی اجتماعی مردمان عصر خود، نقش بسزایی داشته‌اند. از آن‌جا که در سده‌های ششم و هفتم هجری، حکومت‌هایی با فرهنگ و تمدن ایران-اسلامی، چون گذشته بر سرزمین پهناور ایران، از یک سوسیطره داشته‌اند و از سوی دیگر در پی کشورگشایی بوده‌اند و گاه نیز از نظر فرهنگی بر مغلوبان، غالب شده‌اند؛ در متون آن روزگار، می‌توان شاهد آداب و رسوم گوناگونی برای آیندگان بود. پژوهش حاضر با تکیه بر منابع منتخب، زندگی

اجتماعی ایرانیان را در پنج حیطه مذهبی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و حقوقی منعکس کرده است.

هدف‌های مورد نظر پژوهشگر درضمن این پژوهش - که فراهم آوردن متنی مرجع و نوین برای مطالعه محققان حوزه علوم اجتماعی ایرانیان و نشان دادن گستره‌ای از داده‌های موجود در منابع تاریخی است که معمولاً به درستی مورد استفاده قرار نمی‌گیرند - به راحتی به دست خواهد آمد. مسلماً در هر دوره، کارها و آثاری چنین، علاوه بر افزایش تألیف کتاب‌های تاریخی ایران زمین، شناسایی هرچه بهتر فرهنگ و تمدن مردمان این سرزمین را نیز سبب خواهد شد.

اهمیت و ضرورت موضوع تحقیق:

الف: اهمیت‌ها

۱- تاریخ اجتماعی حوزه‌ای نوپاست و توجه به آن در جهت بسط و گسترش این حوزه در تاریخ-نگاری ایران اهمیت ویژه‌ای دارد.

۲- برای این که بتوان به تعریفی جامع و مانع از تاریخ اجتماعی در ایران دست یافت، ضروری است که تمام جنبه‌ها و لایه‌های پنهان مانده مسائل اجتماعی در دوره‌های مختلف تاریخی مورد بررسی قرار گیرد. پژوهش حاضر که به داده‌پردازی متون تاریخی با رویکرد تاریخ اجتماعی می‌پردازد کوششی در جهت نمایاندن ظرفیت‌های پژوهشی تاریخ اجتماعی در منابع تاریخ ایران است.

ب: ضرورت‌ها

۱- نبود پیشینه قبلی در مطالعه و ارزیابی وضعیت منابع تاریخی دوره‌های مذکور، از نظر ظرفیت‌ها و میزان اشتغال آنان بر داده‌های تاریخ اجتماعی ایران، این امر به محدود ماندن موضوعات قابل مطالعه در دوره‌های مذکور منجر شده است.

۲- مطالعه منابع تاریخی ادوار مختلف تاریخ ایران و تدارک داده‌های تاریخ اجتماعی از خلال آن منابع، برای ورود به پایگاه تاریخ اجتماعی ایران است.

کاربردهای تحقیق:

پژوهش حاضر در قالب طرح کلان پایگاه دیجیتال تاریخ اجتماعی ایران (بخش تاریخ اجتماعی پژوهشکده تاریخ) تعریف شده است و وظیفه شناسایی داده‌های تاریخ اجتماعی و مقوله‌بندی آن‌ها را در منابع منتخب در دوره‌های اواخر سلجوقیان و خوارزمشاهیان تا اوایل دوره مغول و نیز بخش‌هایی از دوره مغول را در برمی‌گیرد.

در این پژوهش، با مطالعه و بررسی دقیق و شناسایی داده‌ها و مقوله‌بندی و هم‌چنین تحلیل آن‌ها، متنی مرجع و نوین فراهم گردیده است که به آسانی می‌توان از آن، اطلاعات مفید و ارزنده‌ای از زندگی اجتماعی ایرانیان در حیطه‌های پنج‌گانه اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و حقوقی در اختیار محققان و پژوهشگران حوزه علوم اجتماعی ایرانیان، قرار داد.

اهداف تحقیق:

۱- هدف از پژوهش در منابع منتخب، فراهم آوردن متنی مرجع و نوین برای مطالعه محققان در حوزه علوم اجتماعی ایرانیان، از این رهگذر، نخستین گام در پیمودن راه طولانی خدمت به تاریخ زندگی اجتماعی ایرانیان برداشته می‌شود.

۲- ایجاد شرایط مساعد برای انجام کارها و طراحی طرح‌هایی مشابه در این زمینه مانند بازتاب زندگی ایرانیان در عرصه‌ها و زمان‌ها و مکان‌های مختلف در متون گوناگون تاریخی فراهم آید. از

طریق چنین کارهایی می‌توان جلوه‌های مختلف زندگی ایران و ایرانی، بیش‌تر از پیش، هویدا و قابل مطالعه و دردسترس علاقه‌مندان قرار می‌گیرد، چرا که طبقه‌بندی تاریخ و وقایع یک ملت در زمینه‌ها و عرصه‌های مختلف، مطالعه را چه برای اهل فن و چه غیر ایشان، سهل و آسان کرده و سبب استفاده صحیح و بجا از منابع تاریخی و گستره آن خواهد شد.

۳- علاوه بر موارد فوق‌الذکر نشان دادن گستره داده‌های موجود در منابع تاریخی که معمولاً به درستی مورد استفاده قرار نمی‌گیرد. چنین تحقیقاتی در هر عصر و دوره‌ای، علاوه بر افزایش تألیف کتاب‌های تاریخی ایران زمین، باعث شناسایی هرچه بهتر فرهنگ و زندگی این ساکنان این سرزمین خواهد شد.

روش گردآوری اطلاعات تحقیق:

روش انجام چنین پژوهشی را هم می‌توان، توصیفی و هم تحلیلی دانست. متونی منتخب از تاریخ اجتماعی ایران، که شامل طبقات ناصری، تاریخ جهانگشای جوینی، تاریخ گزیده، تاریخ بناکتی، جامع التواریخ، تاریخ حبیب السیر، سیرت جلال‌الدین منکبرنی، تجارب السلف، مجمع‌الانساب و تاریخ فخری است با ظرافت و دقت تمام، مورد مطالعه و کنکاش قرار گرفته است. برای تحقیق در این متون، سه شیوه به کار گرفته شده است:

مراحل کار به ترتیب زیر سامان‌دهی گردیده است:

۱- متون منتخب که شامل کتب فوق‌الذکر بودند براساس شرائط زمانی نوشتار آنان جهت پژوهش، برگزیده شدند.

۲- هر کدام از متون منتخب به تناسب به حجمشان، فرازهایی از زندگی اجتماعی مردمان عصر خود را به اشکال مختلف عرضه داشته و در پژوهش اخیر آن مطالب استخراج و مورد مطالعه دقیق قرار گرفته شد. پس از مطالعه نکاتی را به عنوان داده، یادداشت‌برداری گردید و در جهت ثبت این یادداشت‌ها لزوماً عنوان صفحه نیز آورده شد.

۳- داده‌های مستخرج در پایان مقوله‌بندی گردیده است. در این راستا براساس آخرین متد تعیین شده از سوی پژوهشگاه مقوله‌بندی شده است. مقوله‌بندی‌ها براساس پنج اصل که شامل مسائل فرهنگی، اجتماعی، دینی، اقتصادی و حقوقی تقسیم‌بندی گردید.

روش مقوله‌بندی داده‌های گردآوری شده تحقیق:

کلیه داده‌ها باید با توجه به موضوع مطرح شده برای رسیدن به اهداف کلی و استفاده درست از آن‌ها، به صورتی مرتبط مقوله‌بندی شده و سپس براساس این مقولات به صورت معنی‌دار ارائه شوند. و همچنین با تحلیل و ارزیابی، میزان گستره آن‌ها در متون مورد نظر به دست آید، و موضوع اجتماعی که بیش‌تر در

متون به آن توجه شده است؛ مشخص گردد. به این منظور در فصل چهارم، داده‌ها، در پنج عرصه‌ی کلی، به ترتیب زیر، مقوله‌بندی شده‌اند: وجوه اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و حقوقی.

در زیر مجموعه‌ی این وجوه کلی، مقولات معنی‌داری با محدوده کوچک‌تری آورده شده است. در موارد بسیاری در زیر مجموعه‌ی مقولات دومی، مقولات معنی‌دارتر دیگری با محدوده مفهومی خیلی کوچک‌تر نیز آورده شده‌اند. برای به دست آوردن مقولات جزئی، شیوه‌ی کار چنین بوده است که در قالب وجوه پنج‌گانه با توجه به مفهوم و مضمون داده‌ها، مقولات معنی‌داری ایجاد شده است که هریک از آن‌ها یک موضوع اجتماعی خاص را نشان می‌دهد. گستره داده‌ها و هم‌چنین تنوع مضمون‌هایی که در قالب جمله کوتاه خبری آورده شده‌اند، عاملی بود که براساس آن، مقولات گسترده‌تری در کلیه وجوه اجتماعی پیدا شوند و چنان که آمد در زیر مجموعه مقولات کلی، مقولات بامعنی‌تر دیگری به وجود آمده است که مفاهیم و موضوعات اجتماعی بسیاری از آن دوران را در خود جای داده‌اند.

موضوع مقولات در مقدمه پژوهش، جداگانه و کلی ذکر شده‌اند که این‌جا نیازی به تکرار دوباره آن‌ها نیست. شاید با نگاهی گذرا به این مقولات و تحلیلی که در فصلی جداگانه از مقولات شده است، به اهمیت اجتماعی متون یاد شده - در کنار جنبه‌های ادبی و تاریخی آن‌ها - به درستی پی برد.

در فصل سوم همراه با کلیه داده‌های مقوله‌بندی شده، شماره صفحات آثار نیز ذکر شده است تا خوانندگان و محققان بتوانند بهتر از آن استفاده کنند. شیوه کار بدین ترتیب اتخاذ گردید که جهت حصول داده‌ها به عنوان مثال: در کتبی که دارای چند مجلد می‌باشند با علامت ۱۵۰/ج ۲ آورده شده است که منظور از عدد اول صفحه مورد نظر، حرف ج تلخیص جلد و عدد ۲ شماره جلد مورد نظر می‌باشد، و در کتب تک‌جلدی صفحه مورد نظر در داخل پرانتز قرار داده شده است.

با مقوله‌بندی داده‌ها، امکان تحلیل و سنجش میزان دسترسی به وجوه اجتماعی در متون منتخب آسان‌تر شده، چنان‌که در قسمت تحلیل داده‌ها، میزان کمی مقولات اجتماعی در آثار به آسانی به دست آمده است. از این رو می‌توان با کمک آن‌ها به هدف اصلی موضوع رسید و در پایان پژوهش با نتیجه‌گیری از تحلیل‌های صورت گرفته، میزان دسترسی به اهداف موضوع مشخص گردیده است.

روش تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده:

در فصل چهارم داده‌های مقوله‌بندی شده، مورد تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرد تا ارزش زندگی اجتماعی متون منتخب برای ما روشن و مبرهن گردد. بدین ترتیب که مقولات زندگی اجتماعی هر کدام از متون منتخب را به صورت جداگانه مورد بررسی و تحلیل قرار داده می‌شوند که ابتدا، درصد فراوانی مقولات مرتبط با هر حیطه مقایسه می‌گردد، سپس راجع به هر کدام از مقولات و کارکرد آن‌ها به بحث و ارزیابی پرداخته خواهد شد.

نتیجه‌گیری لازم از تحلیل‌های صورت گرفته و مقایسه‌ای از مجموعه کتب عنوان شده را در فصل پنجم مشاهده خواهیم کرد، که میزان دسترسی به اهداف موضوع را در آن مشخص کرده است. در این فصل تلاش در راستای برقراری ارتباط منسجم بین کلیه کتب مورد مطالعه صورت پذیرفته شده و در یک تحلیل کلی در حیطه پنج‌گانه عنوان شده برداشت کلی از مجموعه کتب انجام گرفته است. ناگفته نماند که در قسمت‌های زیادی از پژوهش، نیاز به کتب و منابع جانبی بوده است؛ در این جا برای گردآوری اطلاعات از روش فیش برداری و یادداشت برداری استفاده شده است.

مشکلات تحقیق:

محدودیت‌هایی که در روند پژوهش و نوشتن رساله حاضر خود را به رخ کشیدند، بسیار است. این محدودیت‌ها را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد.

۱- نخست، مربوط به عدم دسترسی به پژوهش‌هایی از این دست است، و چنان‌که پیش‌تر نیز به این موضوع اشاره شده بود.

۲- دوم، کمبود مراجعی که توانسته باشند از رویکرد غالب تاریخی و نگاه تاریخی محض داشتن به آثاری چون متون مورد پژوهش، رهایی یافته باشند. چراکه در متون منتخب به نکات تاریخی بیشتر اشاره شده است.

۳- سوم، نیاز به اطلاعات گسترده تاریخی، اجتماعی و... برای فهم کامل متن و تحلیل بهتر آن بود که در مدت زمان تعیین شده و حجم کتب منتخب این امر به صورت کامل محقق نگردید.

پیشینه تحقیق:

رساله حاضر در ارتباط با دیگر رساله‌هایی است که با این ویژگی در بخش تاریخ اجتماعی، پژوهش‌کده تاریخ تعریف شده است و به اجرا در می‌آید، با این تفاوت که هر یک از رساله‌های قبلی در مورد کتاب‌هایی خاص و با موضوعات دیگری بوده است و در این رساله با استفاده از منابع مورد نظر مطالب سایرین تکمیل می‌گردد.

شایان ذکر است که تحقیق درباره اجتماع و زندگی اجتماعی از مسائلی است که در عمق خود، امکان و ضرورت پژوهش و جستجوهای بسیاری را نهان کرده است و تنها، کافی است قفل چنین پژوهش‌هایی با کلیدی نوین گشوده شود تا ایران و ایرانی با گستره تاریخ پرشکوه و عظمت خود بیش‌تر آشنا شود. این پژوهش پویا و بدیع از جمله کلیدهایی است که تاکنون کمتر مانند آن در این حیطه تألیف و جمع‌آوری شده است؛ مگر نمونه‌ای جزئی که قالب و ریخت و کارکرد آن، متفاوت از پژوهش حاضر است.

تعریف مفاهیم:

در این پژوهش پیش از هر چیز، باید به توضیح برخی مفاهیم که محور و مبنای پژوهش واقع شده‌اند، پرداخته شود. این مفاهیم، عبارتند از:

داده‌ها: عبارت است از اطلاعات مجزا و جزئی مربوط به زندگی تاریخی اجتماعی ایران، که مورد شناسایی قرار گیرد.

مقوله: عبارت از پردازش و سازمان‌دهی داده‌ها در دسته‌بندی کلی‌تر از واحد داده است تا امکان رده‌بندی داده‌های مورد بحث فراهم شود.

زندگی اجتماعی: روال و جریان روزانه زندگی در جامعه در یک دوره مشخص است و از طریق شناسایی داده‌های مربوط به وجوه مختلف رفتار و کردار و باورهای انسان‌ها در جامعه، شرایط لازم برای فهم و تحلیل موضوع «زندگی روزانه» فراهم می‌گردد.

تحلیل آماری: شناسایی و ثبت و ضبط داده‌های مربوط به تاریخ اجتماعی در کتاب‌های مورد مطالعه را می‌توان به روش‌های گوناگون معنی‌دار کرد، از آن جمله، روش تحلیل آماری داده‌ها است.

سامان تحقیق (شیوه تنظیم فصول):

پژوهش حاضر، در پنج فصل، تدوین شده است که مختصراً به آن اشاراتی می‌شود: فصل اول، در این فصل به کلیات و اهمیت و ضرورت تحقیق، کاربردها، اهداف، پرسش‌ها، گردآوری اطلاعات، مقوله‌بندی داده‌های گردآوری شده، تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده، مشکلات، پیشینه، تعریف مفاهیم و سامان تحقیق (شیوه تنظیم فصول) پرداخته شده است.

فصل دوم به معرفی هر کدام از متون منتخب با توجه به مقدمه خود کتاب و منابع مرتبط دیگر پرداخته شده است؛ هم‌چنین شمه‌ای از زندگی نویسندگان آثار مورد پژوهش، بیان گردیده و راجع به هر کدام از آثار مورد نظر درباره اهمیت تاریخی اجتماعی هر یک از آثار نیز بحث شده است. در این فصل جهت آشنایی با ده اثر منتخب ابتدا شناسنامه کتاب و سپس معرفی نویسنده و در کنار آن با سایر آثار این نویسندگان نیز آشنا می‌شویم هم‌چنین شمه‌ای از زندگی نویسندگان آثار مورد پژوهش، بیان گردیده و راجع به هر کدام از آثار مورد نظر و درباره اهمیت تاریخی اجتماعی هر یک از آثار نیز بحث شده است. در پایان این فصل نیز اهمیت این منبع در زمینه تاریخ اجتماعی مورد بحث قرار گرفته شده است.

فصل سوم که داده‌نگاری یا شناسایی داده‌هاست، به طور کلی از همه مطالب کتاب‌ها اعم از مقدمه داده‌نگاری صورت گرفته شده است. پس از تشخیص داده مورد نظر، به مفهوم پردازی و یافتن واژگان مناسب پرداخته شده، آنگاه اشاره مربوط به داده مورد نظر در قالب یک موضوع موجز تدوین شده است. به عبارت دیگر این مرحله، همان مرحله طبقه‌بندی داده‌های آماری از متون مورد پژوهش است. روش

ثبت موضوع هر داده به صورت مستقل است. مطالب و مضمون‌های گوناگون مربوط به صفحات تکراری با نشانه «» از هم جدا شده است، اما اگر موضوع مورد نظر وارد صفحه دیگر شده باشد، صفحات با استفاده از نشانه «؛» از یکدیگر جدا شده‌اند. شماره صفحه کتاب پس از آمدن هر داده درون نشانه «پرانتز» قرار گرفته است. اگر کتاب مورد پژوهش چند جلدی باشد، نشانه اختصاری «ج» همراه با شماره جلد، داخل پرانتز نوشته شده است. در صورتی که داده‌ای از مقدمه کتاب برداشته شده باشد، در پایان داده و در داخل پرانتز واژه «مقدمه» نوشته شده است. این فصل که مدخل اصلی پژوهش می‌باشد، خواننده را به متن اصلی سوق می‌دهد، چرا که به کارگیری درست و متناسب هر داده، باعث ایجاد انگیزه و رغبت خواننده به مطلب خواهد شد.

فصل چهارم، بر تحلیل و ارزیابی داده‌ها و مقوله‌های بدست آمده از متون منتخب تأکید شده است. در این فصل هر کدام از منابع منتخب به صورت مستقل مورد تجزیه و تحلیل و ارزیابی قرار گرفته شده است. در این بخش برای هر کدام از وجوه پنج گانه مقدار درصد تعیین می‌گردد.

فصل پنجم، تحلیل داده‌ها و مقوله‌های تاریخ اجتماعی، در این فصل تمام منابع در یک تحلیل کلی با یکدیگر مقایسه می‌گردند تا در نهایت مشخص گردد که منابع قرون عنوان شده در زمینه مسائل اجتماعی دارای چه نکاتی با چه درصدی هستند.

در خصوص جداول داخل متن در فصل چهارم، لازم به توضیح است که هر کدام از کتب مورد نظر دارای سه جدول مجزا می‌باشند. جهت تعیین ارقام عنوان شده از روش تحلیل آماری *spss* استفاده شده است. منظور از جدول اول، شناسایی همه موضوعات مطروحه در فصل سوم است که براساس تعداد آن‌ها درصد و سپس درصد تراکمی برای این موضوعات تعیین شده است. درصد تراکمی، هر کدام از درصد‌های تعیین شده با درصد تعیین شده بالایی با یکدیگر جمع بسته و عدد جدیدی به دست می‌آید و در مقابل موضوع جدیدی پایینی نگارش یافته است. جدول دوم کلیات هر مبحث بدون در نظر گرفتن زیر مجموعه‌های آن ابتدا درصد و سپس درصد تراکمی این مجموعه نیز مشخص شده است، و در نهایت در جدول سوم موضوعات کلی تعیین شده توسط پژوهشگاه که در قالب پنج بخش: شامل، فرهنگی-اجتماعی، مذهبی، سیاسی، اقتصادی و حقوقی هر کدام از کتب به صورت مجموعه‌ای درصد و سپس درصد تراکمی آن‌ها پس از تعیین تعداد این بخش مورد بررسی قرار گرفته شده است.

فصل دوم:

معرفی و شناسائی منابع منتخب

۱- شناسنامه کتاب:

جوزجانی، قاضی منهاج سراج، طبقات ناصری یا تاریخ ایران و اسلام، به تصحیح عبدالحی حبیبی، ۲ جلد، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۳، ۷۱۸ صفحه

- معرفی نویسنده:

قاضی ابوعمر منهاج الدین بن سراج الدین جوزجانی در سال ۵۸۹ ه. ق. متولد شد. نیاکان وی در سیستان و بلاد غور، صاحب مقامات و مشاغل بوده‌اند. پدرش سراج الدین، در دربار ملک معزالدین محمد بن سام غوری و سلطان بهاء الدین سام، به شغل قضا اشتغال داشته است. ابوعمر منهاج سراج در سال ۶۲۲ ه. ق. به فرمان پادشاه غور، نزد ملک نیمروز به سفارت رفت. وی چندین بار از چنگ مغولان گریخته و سرانجام به هندوستان رفت و در پناه ناصرالدین قباچه که یکی از ممالیک غور بود، قرار گرفت، و چون وی یکی از مروجان زبان و ادبیات فارسی بود، به همین جهت منهاج الدین از موقعیت استفاده کرده، به تدریس در یکی از مدارس مولتان مشغول شد. در سال ۶۲۵ ه. ق. ناصرالدین قباچه را شمس الدین تتمش از میان برداشت. منهاج الدین به خدمت شمس الدین و پسرش ناصرالدین محمودشاه (۶۶۴-۶۴۴ ه. ق.) ماند، و کتاب معروف خود را به نام ناصرالدین محمودشاه تالیف کرد، به همین مناسبت، کتاب مزبور را طبقات ناصری نامید.^۱

معرفی کتاب:

در حقیقت طبقات ناصری یکی از منابع اصلی تاریخ غوریان به شمار می رود، که مؤلف آن از کتاب قصص الثانی ابوالحسن هیصم بن محمد استفاده کرده است.^۲ کتاب بدین ترتیب تقسیم‌بندی گردیده است: پس از ذکر خداوند، ستایش پیامبر دلیل تالیف کتاب آورده شده است. کتاب به بیست و سه قسم تقسیم شده است؛ طبقه اول یا طبقه الاولى طبقه انبیاء است از ابوالبشر آدم صلوات الله علیه تا سال دهم هجری «السنة العاشرة من الهجرة» که این سنه را سنه الحج الوداع گویند. طبقه دوم خلفای راشدین از ابوبکر تا علی المرتضی و از علی (ع) تا پایان عشره مبشره، طبقه سوم از بنی امیه «اولهم معاویه تا پایان مروان حکم» طبقه چهارم بنی عباس تا پایان المستعصم بالله، طبقه پنجم طبقات ملوک العجم الی ظهور الاسلام «و هم خمس طبقات» باستانی، کیانی، اشکانی، ساسانی و طبقه اکاسره، اکاسره همان سلسله سامانی است. طبقه ششم ملوک یمن، هفتم طاهریان، هشتم صفاریان، نهم سامانیان، دهم دیالمه، یازدهم غزنویان، دوازدهم سلجوقیان، سیزدهم سنجریه، چهاردهم ملوک نیمروز و سیستان، پانزدهم ملوک کرد، شانزدهم

(۱) بیات، عزیز الله، شناسایی منابع و مآخذ تاریخ ایران از آغاز تا سلسله صفویه؛ تهران، امیرکبیر،

۱۳۸۸، صص ۱۴۸-۱۴۷

(۲) همان، ص ۱۴۸

خوارزمیه، هفدهم سلاطین شنسبانیه و ملوک غور، هیجدهم سلاطین شنسیه به طخارستان و بامیان، نوزدهم فی ذکر سلاطین الغزنین من الشنسبانیه، بیستم سلاطین هند من المغربه، بیست و یکم سلاطین شمسیه هند، مقدمه جلد دوم، بیست و دوم ملوک شمسیه در ممالک هند و بالاخره طبقه بیست و سوم وقایع اسلام و خروج کفار، با این گفتار بیست و یک طبقه در جلد اول و دو طبقه در جلد دوم قرار دارد.

۲- شناسنامه کتاب:

خرندزی زیدری نسوی، شهاب الدین محمد سیرت، سیرت جلال الدین منکبرنی، ترجمه فارسی از اصل عربی از مترجم مجهول در قرن هفتم هجری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۴، ۲۸۴ صفحه

- معرفی نویسنده:

شهاب الدین محمد بن احمد بن علی بن محمد منشی خرنندزی زیدری نسوی معروف به محمد زیدری، وی در نیمه اول قرن هفتم می زیست، ابتدا از ملازمان حاکم محلی شهر نسا بود. در سال ۶۲۱ ه. ق. از طرف والی نسا به دربار سلطان جلال الدین آمد و در ری به خدمت وی رسید. طولی نکشید که به شغل کتابت انشای سلطان منصوب شد و تا سال ۶۲۸ ه. ق. یعنی سالی که سلطان جلال الدین در شیخون مغول بگریخت، در خدمت او بود. نسوی بعد از آن که از جلال الدین دور شد نسوی دچار بدبختی های بزرگی گردید. سرانجام در سال ۶۲۹ ه. ق. به میافارقین رفت و در پناه حاکم آن جا، الملک المظفر قرار گرفت و در سال ۶۳۲ ه. ق. کتاب نفثه المصدور را به زبان فارسی تألیف کرد که مشتمل است بر شرح مصائب زندگی خود مؤلف و شرح دشواری هایی که برای سلطان جلال الدین در اواخر عهد او پیش آمد. هم- چنین شرح مفصلی از وضع نقاطی که توسط سپاهیان چنگیز خان ویران شد داده است. این کتاب با انشایی منشیانه و فصیح نوشته شده است. در سال ۶۴۰ ه. ق. یعنی ده سال بعد از درگذشت سلطان جلال الدین خوارزمشاه، کتاب دیگری تحت عنوان سیرت جلال الدین به زبان عربی نوشت. سپس شخصی که نامش به ما نرسیده است کتاب را به فارسی ترجمه کرد.^۱

- معرفی کتاب:

این کتاب یکی از معتبرترین منابع تاریخی اواخر عهد خوارزمشاهیان است، که مشتمل است بر تاریخ پایان سلسله خوارزمشاهیان و آغاز حمله چنگیزخان و تمام رویدادهای زمان سلطان جلال الدین. ضمناً در این کتاب، مشروح ترین اطلاعات را در باره اوضاع خراسان آن زمان که زادگاه مؤلف بوده می توان

^۱ همان، ص ۲۲۰

یافت، مضافاً به این که در باره نواحی جنوب شرقی قلمرو مغولان، در این کتاب مطالبی دیده می‌شود که ابن اثیر از آن اطلاعی نداشته است.^۱

داستان سیرت جلال‌الدین منکبرنی زمانی به نگارش درآمده است که مؤلف بالغ بر شش و یا هفت سالی منشی سلطان بوده و در بسیاری از سفرهای جنگی و لشکرکشی‌ها و میادین کارزار با وی همراهی داشته است. کتاب در اصل به زبان عربی به نگارش درآمده و ظاهراً در همان قرن (قرن هفتم هجری) شخص دیگری آن را به فارسی ترجمه و تحریر نموده است. از مترجم نام و نشانی به دست نیامده است متن عربی این کتاب دوبار منتشر گردیده و یک بار نیز ترجمه فارسی آن نیز به طبع رسیده است. مصنف این کتاب شاید قصد تصنیف این کتاب را نداشته است و عملاً به نوعی شرح زندگانی و مشاهدات خود را نگارش کرده است و از سوی دیگر مصنف در فن انشاء سرآمد بوده است و چون در مسیر وقایع قرار گرفته از این رو دیده‌ها و شنیده‌های خود را از جنگ‌ها و درگیری‌ها را حکایت کرده است. کتاب بسیار ناقص و از بسیاری از آدرس‌های دقیق مبرا است از این به هنگام خواندن صرفاً با کلمات زیبا روبرو می‌شویم. شهاب‌الدین گذشته از این که در نوشتن نثر تازی و پارسی استاد بوده است طبع شعر نیز داشته است و قصایدی در مدح جلال‌الدین سروده است.

۳- شناسنامه کتاب:

جوینی، محمد، تاریخ جهانگشای، به تصحیح علامه محمد قزوینی، ۳جلد، تهران: دنیای کتاب، ۱۳۸۵، ۸۰۱ صفحه

- معرفی نویسنده:

عطا ملک جوینی برادر شمس‌الدین محمد صاحب دیوان، از رجال و مورخان اوایل دوره حکومت ایلخانان، در جوین متولد شد (۶۸۱-۶۲۲) طبق مندرجات تاریخ اسلام تألیف شمس‌الدین ذهبی، نسب این خاندان به فضل بن ربیع وزیر هارون الرشید و پسرش امین می‌رسد. عطا ملک در آغاز جوانی در کارهای دیوانی داخل شد و یکی از عمال دیوانی امیر ارغون‌آقا حکمران خراسان گردید و چندین بار همراه وی به قراقرم پایتخت مغولستان سفر کرد. وی در کتاب خود اصطلاحات مغولی بسیاری به کار گرفته است.^۲ وی در لشکرکشی‌های هلاکو حضور داشت و بعد از تصرف بغداد توسط مغولان به دستور هلاکو حاکم عراق گردید.^۳

^۱ (همان، ص ۲۲۱)

^۲ (همان، ص ۱۴۹)

^۳ (صدری افشار، غلامحسین، فرهنگ فارسی اعلام؛ تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۹، ص ۳۵۴)